

מאמר דיו המובחר (או"ח סי' ל"ב)

שאלה: לאחרונה המציאו דיו שנעשה בעיקר ע"י עשן ושרף, ומוסיפים בו עוד דברים, כדי שלא יתקלקל במשך הזמן, ויש לברר אם יש להשתמש בו לכתחילה לכתובת ספר תורה, תפילין ומזוזות.

תשובה: עפ"י הלכה יש בזה הידור גדול כאשר נבאר בעזהש"ת, וביד גדולי הדור להכריע אם אין בזה משום חדש אסור מן התורה כדרגיל בפי מרן החתם סופר ותלמידיו ז"ל.

פרק א' – בדין דיו בסת"ם

מקור לכתובה בדיו

במס' מגילה (י"ז). תנן, היתה כתובה (מגילת אסתר) בסם ובסיקרא ובקומוס ובקנקנתום על הנייר ועל הדפתרא לא יצא, עד שתהא כתובה אשורית על הספר ובדיו. ובגמ' (שם יט.) על הספר ובדיו, מנלן אתיא כתיבה כתיבה, כתיב הכא (אסתר ט, כט) ותכתב אסתר המלכה, וכתיב התם (ירמיה לו, יח) ויאמר להם ברוך מפיו יקרא אלי את כל הדברים האלה ואני כותב על הספר בדיו.

מקור לכתובת ספר תורה בדיו

ספר תורה צריך לכותבו בדיו, וכמבואר בגמ' שבת (קג:): מברייטא, כתב שלא בדיו או שכתב את האזכרות בזהב הרי אלו יגנזו, ובגמ' מנחות (לא:): מבואר דהברייטא מיירי בס"ת. (ועי' ש תוד"ה עשאה ובתוס' שבת כ"ג. סוד"ה כל ובהגהות ר' ישעי' פיק שם) וכן הוא בירושלמי מגילה (פ"א ה"ט - י"ב). הלכה למשה מסיני שכותבין בדיו.

מקור לכתובת תפילין ומזוזות בדיו

הרמב"ם בהל' תפילין (פ"א ה"ג) כתב וז"ל 'עשרה דברים יש בתפילין כולן הלכה למשה מסיני וכולן מעכבין... שכותבין אותו בדיו' עכ"ל, ובמגיד משנה (שם) כתב דגם במזוזות אם כתב שלא בדיו פסול, ובהגהות מיימוני (שם) כתב דהמקור לזה הוא מהמשנה

במגילה (ח:): אין בין ספרים לתפילין ומזוזות וכו' וכע"ז כתב הכ"מ (שם ה"י) עיי"ש. ובבאר היטב (סי' ל"ב סק"ה) ציין ליד אהרן (הגהות על הטור) ושם מבואר שהמקור לכתובת תפילין ומזוזות בדיו הוא מהירושלמי הנ"ל (מגילה פ"א ה"ט) שכתב דהללמ"ס דצריך דיו, ומשמעות הירושלמי הוא דקאי אכולהו אספר תורה תפילין ומזוזות - [ועי' גר"א סק"ד שכתב ועי' באה"ג, ואולי הוא ט"ס וצ"ל ועי' באה"ט, וע"ע גר"א יו"ד (סי' רפ"ח סק"ב) ודו"ק]. ומקור נוסף לכתובת מזוזות בדיו מצינו בשאלות (פ') עקב סי' קמ"ב) "ולא נפיק ידי חובתיה עד דכתיב לה במגילתא דעפיצא ובדיותא מעליא כספר תורה" ע"כ (מובא בהגהות לטור יו"ד סי' רפ"ח אות ו' מהדורת שירת דבורה).

להלכה צריך דיו בתפילין ומזוזות

ולהלכה פסק הטור בתפילין (או"ח ריש סי' ל"ב) דייכתבם בדיו, ובמזוזות (יו"ד סי' רפ"ח) דדין הדיו במזוזות הוא כמו בספר תורה וכדעת הרמב"ם שהבאנו לעיל דצריך דיו גם בתפילין ומזוזות, מ"מ המשמעות בר"ף ורא"ש דמה שצריך דיו הוא בספר תורה דוקא, (וכן מגילת אסתר) אבל בתפילין ומזוזות לא מבואר בדבריהם דצריך דוקא דיו, דהרי"ף כתב בסוף הל' ס"ת דצריך דיו, ובהל' מזוזות והל' תפילין לא כתב דצריך דיו,

וברי"ף ורא"ש לא מבואר להדיא דאי"צ דיו, ע"כ נקט כהפוסקים דכתבו בפירוש. [ובקסת הסופר (סי' ג' ס"ב) כתב וז"ל "הללמ"ס שאין כותבין ס"ת תו"מ אלא בדיו וכו' וכן אסור לכתוב שום שם מתנ"ך שלא בדיו וי"א דלא בעינן דיו רק בס"ת" עכ"ל, ומקורו הוא מרמ"א (יו"ד סי' רע"א ס"ו) ועי"ש דהכוונה רק בספר תורה בא לאפוקי שאר ספרים דהיינו נביאים וכתובים, ובזה יש ב' דיעות אם יש לכותבם בדיו, אבל בתפילין ומזוזות לכו"ע בעי דיו ולעיכובא הוא, וכמבואר בשו"ע בהל' תפילין (שם) ובהל' מזוזה (שם).

וכן ברא"ש כתב דצריך דיו בהל' ס"ת (סי' ו') ועי"ש במעדני יו"ט אות נ' ובדברי חמודות אות כ', ומשמע דדוקא בס"ת צריך דיו ולא בתפילין ומזוזות. ולהלכה נפסק בשו"ע דצריך דיו דוקא, בתפילין (או"ח סי' ל"ב ס"ג), במגילת אסתר (או"ח סי' תרצ"א ס"א), בספר תורה (יו"ד סי' רע"א ס"ו) ובמזוזה (יו"ד סי' רפ"ח ס"ז). [וקצת פלא בדעת המחבר, דבדרך כלל מכריע כב' מג' דיעות מהרי"ף רמב"ם ורא"ש כמבואר בהקדמת הב"י, ואמאי הכריע המחבר בזה כדעת הרמב"ם והטור דגם בתפילין ומזוזות צריך דיו - וי"ל כיון דלהרמב"ם והטור מבואר להדיא דצריך דיו,

פרק ב' – בדין כתב שיכול להמחק

בפרשת סוטה צריך כתב שיכול להמחק

במשנה סוטה (י"ז:): ואינו כותב (המגילה שכותבין לסוטה) לא בקומוס ולא בקנקנתום ולא בכל דבר שרושם (ונבלע בקלף ואינו יכול למחוק, וקומוס וקנקנתום עבדי רושם, רש"י) אלא בדיו שנאמר (במדבר ה', כ"ג) ומחה, כתב שיכול להמחות, ועיי"ש בתוס' (ד"ה שנאמר) שמביא מהירושלמי 'כתב שיכול לימחק ואיזו זו דיו שאין בו קנקנתום'.

מחלוקת בגמ' אי בס"ת ג"כ צריך כתב שיכול להמחק

ובגמ' עירובין (י"ג.) ובגמ' סוטה (כ'): מחלוקת ר' ישמעאל ור' עקיבא אם מותר ליתן קנקנתום לתוך דיו של ס"ת, והטעם דר' ישמעאל דאוסר כיון דכתיב בסוטה (במדבר ה', כ"ג) וכתב ומחה שיהי' כתב שיכול למחות, וקנקנתום רישומו ניכר מאד (רש"י שם), ולמדין ס"ת מסוטה, ועיי"ש בתוס' (ד"ה חוץ) ב' אופנים אי ס"ל דאסור מה"ת או דאסור מדרבנן, והטעם דר' עקיבא דמתיר דלא למדין ס"ת מסוטה, ודוקא בסוטה צריך כתב שיכול למחות, ולא בספר תורה, ובגמ' שם מסיק תניא ר' יהודה אומר, ר' מאיר היה אומר לכל מטילין קנקנתום לתוך הדיו חוץ מפרשת סוטה.

להרמב"ם מצוה מן המובחר לכתוב סת"ם בדיו שיכול להמחק

וברמב"ם (פ"א מהל' תו"מ ה"ד) כתב דמצוה מן המובחר לכתוב ס"ת תפילין ומזוזות בדיו שנמחק, אבל אם כתב בדיו שנתן בו קנקנתום שהוא עומד ואינו נמחק כשירה - וכע"ז כתב הרמב"ם בפ' המשניות (סוטה פ"ב מ"ד) וז"ל 'ראיתי בארץ ישראל מרחיקין כתיבת ס"ת באחד ממיני הדיו הנקרא בערבי חיב"ר, אלא בדיו ממש, והנה טעה בפסק

הלכה מן הגמרא שהדבר האחרון הנאמר בגמ' בזה הענין מ"ש בכל מטילין קנקנתום חוץ מפרשת סוטה שבמקדש, [וכתב המעתיק שם] "אמר המעתיק ראיתי לבאר מהו חיב"ר כפי שפירשו הגאונים החיב"ר הוא הדיו של עפצים ומטילין בתוכו הקנקנתום והוא מין ממיני העפר המשחיר ואינו נמחק עכ"ל הרמב"ם והמעתיק שם, ומובא בגר"א באו"ח סי' תרצ"א ס"א. ועכ"פ מבואר ברמב"ם דלכתחלה לא יתן קנקנתום כדי שיהי' כתב שיכול להמחק, אבל בדיעבד שנתן בו קנקנתום כשר.

להלכה אם יש להחמיר שלא ליתן קנקנתום, והמנהג בזה

המחבר בשו"ע לא הזכיר מזה דלכתחלה לא יתן לתוכו קנקנתום. וברמ"א או"ח סי' ל"ב ס"ג משמע דמחמיר דלכתחלה ינהוג כהרמב"ם, דלא יתן לתוכו קנקנתום (ויתבאר בעזהש"ת להלן). ובמג"א שם סק"ב מביא דעת הרמב"ם, וכן מדברי המהר"ל המובא במג"א שם מבואר שדעתו דלכתחלה לא יתן לתוכו קנקנתום, דמביא ב' דיעות מהו קנקנתום (א) דעת רש"י בעירובין שם היינו אדרימנ"ט [לא ידענא מהו], (ב) דעת תוס' דקנקנתום היינו ויטריא"ל (גלוטשטיין) והמהר"ל מחמיר שלא יתן בו אחד מהב' הדברים. ובשועה"ר (ס"ד) כתב וטוב לחוש לדבריו (של הרמב"ם דמצוה מן המובחר בדיו שלא נתן בו קנקנתום) לכתחלה, ומסיק בשועה"ר דבדיעבד כשר בדיו שנתן בו קנקנתום ואינו נמחק שהעיקר שאין למדין כתיבה כתיבה מפרשת סוטה, $\frac{1}{8} \div \frac{1}{8} = 1$, $\frac{1}{4} \div \frac{1}{4} = 1$, $\frac{1}{2} \div \frac{1}{2} = 1$ - [ובציונים בשועה"ר כתבו דמקור לדבריו הוא מהמג"א סק"ב הנ"ל, ולענ"ד יש לפקפק בזה ד"ל דכוונת המג"א דכתב על הרמ"א "לא ראיתי אחד מהגדולים שנהג כן" היינו שאין עושין מעשן, אלא ע"י אופנים אחרים (ויבואר לקמן בעזהש"ת), אבל לא כתב על דברי הרמב"ם שמביא שמצוה לכתוב מדיו שנמחק, שלא ראה אחד מהגדולים שהחמיר כהרמב"ם,

ואדרבא מביא המהרי"ל שמחמיר כהרמב"ם שלא יתן לתוכו קנקנתום וכן מבואר במשנ"ב סק"ח שלמד בדברי המג"א דא"א להוכיח מדבריו שס"ל שאין צריך להחמיר לכתחילה להרמב"ם לכתוב בדיו שנמחק, עיי"ש היטב, וק"ל]. ובקסת הסופר (סי' ג' ס"א) כתב דלכתחילה יכתוב בדיו הנמחק, אבל אם כתב בדיו שנתן בו קנקנתום כשר, וכן נוהגים עתה לעשות את הדיו אפי' לכתחילה עיי"ש, ובלשכה"ס (שם סק"א) מתמה אמאי אינם נוהגים הסופרים כהרמב"ם, וכתב שניסה בעצמו לעשות דיו כפי המבואר ברמב"ם, והוא דיו יפה מאוד. ובמשנ"ב (סק"ח) כתב דבספר גט מקושר ובספר ברכי יוסף (יו"ד סי' רע"ו ס"ו) פסקו לעשות הדיו כמנהגינו עכשיו (שיש בו קנקנתום) דהדיו העשוי מעשן עצים ושמנים נמחק בניקל ע"כ אין נוהגין בו עכשיו, וכן הוא במשנת הסופר (סי' ג' סק"א) בשם הקול יעקב (סקי"ב). וכן נוהגים עד עכשיו לעשות הדיו ע"י קנקנתום, והיינו ויטריא"ל שזהו קנקנתום לדעת התוס'. והיוצא מזה דהרבה פוסקים העתיקו דברי הרמב"ם דלכתחילה יכתוב בדיו שיכול למחוק, והיינו שלא יתנו בו קנקנתום, אבל בדיעבד כשר אם נתן בו קנקנתום והוי כתב שלא יכול למחוק, והמנהג שנותנים בו קנקנתום אפי' לכתחילה.

פרק ג' – בדיני הדיו

מקורות בחז"ל מהו דיו

א] בגמ' שבת (כג.) אמר ר' יהושע בן לוי כל השמנים יפים לדיו ושמן זית מן המובחר, איבעיא להו לגבל או לעשן, ת"ש דתני רב שמואל בר זוטרי כל השמנים יפין לדיו ושמן זית מן המובחר בין לגבל בין לעשן, רב שמואל בר זוטרא מתני הכי כל העשנים יפין לדיו ושמן זית מן המובחר, אמר רב הונא כל השרפין יפין לדיו ושרף קטף יפה מכולם, וברש"י לגבל, מצאתי בתשובת הגאונים שמעשנין כלי זכוכית בעשן שמן זית עד

שמשחיר וגורר השחרורית ונותן בו שמן קימעא ומגבל בו ומייבשו בחמה וממחה אותו לתוך הדיו: לעשן. נמי כדפרישית: שרף. גומא: קטף פרוני"ל של יער כמו שאנו עושים משל שרף: ע"כ הגמ' שבת כג. ורש"י שם. ב] בגמ' נדה (כ.) רבי אמי פלי קורטא דדיותא [מבקע חתיכות דיו יבש] ובדיק בה [מראית דם שחור] ע"כ הגמ' נדה בצירוף רש"י. ג] במשנה גיטין (י"ט.) בכל כותבים, בדיו, בסם, בסיקרא, ובקומוס, ובקנקנתום ובכל דבר שהוא של קיימא וכו' ובגמ' ובכל דבר שהוא מתקיים וכו' לאתויי מאי לאתויי הא דתני ר' חנינא כתבו במי טריא ועפצא כשר וכו'. ד] עוד בגמ' (שם) "איתמר עדים שאין יודעים לחתום, רב אמר וכו' ושמואל אמר וכו' רבי אבהו אמר במי מילין (דהיינו רושמים להם במי מילין דאינו כתב) וברש"י מי מילין, מים ששרה בהם עפצים שחוקים. ומקשה הגמ', והתני ר' חנינא כתבו במי טריא ואפצא כשר (והיינו דהוי כתב, ולר' אבהו לא הוי כתב דהא רושמים בזה לעדים) ומשני הגמ' לא קשיא הא דאפיין הא דלא אפיין, וברש"י הא דאפיצא הקלפים מעובדים בעפצים רושמין עליהן את העדים במי מילין דלא הוי כתב שהרי מראה הקלפים כמראה הכתב ואינו ניכר הלכך אין מי מילין על גבי מי מילין, ומתניתין [דתנן דכותבין בכל דבר שהוא מתקיים ומוקי ר' חנינא דהיינו במי עפצים, מיירי] דלא אפיצן (דהקלף אינו מעובד בעפצים)."

דעת ר"ת מהו הדיו של בחז"ל

ובתוס' (שם בד"ה דיו) כתב וז"ל "אומר ר"ת דדיו שלנו הוא קרוי דיו ולא אותו שעושין מעפצים דההוא לא מיקרי דיו, מדתני רבי חנינא כתבו במי טריא ועפצא כשר, משמע דלאו היינו דיו, דלא תני במתני', ובסמוך דפריך ארבי אבהו דאמר במי מילין מרבי חנינא אמאי לא פריך מדיו דמתניתין, ועוד דספר תורה בעי דיו כדאמרינן בהבונה (שבת קג:) כתבה שלא בדיו יגנוז, ואספר תורה קאי, כדמשמע בהקומץ רבה (מנחות לא:) והיכי

עץ, וזהו שרף, המוזכר בגמ' שבת (כ"ג.) אמר רב הונא כל השרפין יפין לדיו ושרף קטף יפה מכולם.

דעת הרמב"ם דכל שהוא שחור כשר לדיו

אבל הרמב"ם חולק על ר"ת, וס"ל דאפשר לעשות דיו מעפצים, וכן מבואר ברמב"ם (הל' תפילין פ"א ה"ד וה"ח) דאם כתב במי עפצא וכו' כשר, ומה מיעטה הלכה למשה מסיני שיהיו כתובים בדיו למעט שאר מיני צבעונים וכו' עיי"ש, וכ"כ הרמב"ם בפיה"מ (סוטה פ"ב מ"ד שהבאנו לעיל), והרמב"ם קורא דיו של מי עפצים וקנקנתום חיב"ר וכן נקרא בערבי, והדיו הנעשה ע"י עשן קורא דיו ממש. ולהרמב"ם כשר הדיו של עפצים וקנקנתום כיון שהוא שחור הוא בכלל הללמ"ס שצריך לכתוב סת"ם בדיו, אע"פ שאין זה דיו ממש המוזכר בחז"ל, ולדבריו לא קשה מכל הקושיות של הר"ת על דיו של עפצים, כיון דהוי שחור וניכר הכתב הוי בכלל דיו, ואע"פ שאינו מתייבש באופן שיהא שייך שיהא מתבקע כמבואר בגמ' נדה כ':, ואע"פ שאין זה מה שנקרא במשנה גיטין י"ט. דיו, דהללמ"ס לא ממעט אלא שאר מיני צבעונים, ובכל אופן שכותבין בשחור הוי בכלל הדיו שהוא הללמ"ס, ומה שהקשה ר"ת מגמ' גיטין שם דאין מי מילין ע"ג מי מילין, י"ל להרמב"ם דשם מיירי במי עפצים בלא קנקנתום דלא ניכר הכתב, דבלא קנקנתום לא הוי שחור, וכמבואר בדברי המעתיק בפיה"מ (שם) דמטילין הקנקנתום בדיו של עפצים והוא מין ממיני העפר $\text{שחור} \cdot \text{ג} \cdot \text{ו}$ וכו', וא"כ מיירי רבי אבהו בגמ' שם דרושמים ע"י מי מילין, במי עפצים בלא קנקנתום דאינו שחור, אבל אם עושים שהמי עפצים יהיו שחורים ע"י הקנקנתום שנותנים בו הוי בכלל דיו שנמסרה למשה מסיני, אע"פ דלא הוי דיו ממש המוזכר בחז"ל, והבן.

דעת רבינו שמחה כהרמב"ם

כתבין בדיו של עפצים על קלף של ספר תורה שהוא מעופץ והא אין מי מילין על גבי מי מילין, ועוד מדקדק ר"ת מהא דאמרינן בפ"ב דנדה (דף כ.) רבי אמי פלי קורטא דדיותא ובדיק [מבקע חתיכות דיו יבש, ובודק בו מראית דם שחור (רש"י שם)] והיינו דיו שלנו שהוא יבש ושייך לומר בו פלי קורטא, [משא"כ דיו של עפצים הוא לעולם לח, (תוס' שם)], והא דאמר בפרק במה מדליקין (שבת כ"ג.) כל השרפים יפים לדיו, ושרף קטף יפה מכולן, ההוא שרף לאו היינו גומי, דאין דרך לתת גומי אלא בדיו של עפצים, אלא אומר ר"ת דשרף הוא לחלוחית קליפת העץ שעושין ממנו דיו שלנו, כמו זו שירפה מצוי דפ"ק דנדה (דף י'): דהיינו לחלוחית דמים שבאשה, ובפ' כל שעה (פסחים ל"ט.) ירק מר יש לו שרף, וירק אין לו גומי אלא לחלוחית. ומתוך כך אוסר ר"ת לכתוב ספר תורה בדיו של עפצים וכו' עכ"ל התוס'.

עוד מקומות בתוס' דמובא דעת ר"ת

וכן הוא בתוס' נדה (כ'. בד"ה פלי) דר"ת אוסר דיו של עפצים, וכ"ה בתוס' מגילה (י"ט. בד"ה על הספר) דר"ת אוסר דיו של עפצים, ועיי"ש בתוס' דאשכנזים השיבו לר"ת על הראי' מגיטין י"ט. "דהתם מיירי במים ששרו בהם עפצים (דזה לא הוי דיו) אבל אותו (הדיו) שעשו מגוף העפצים ודאי הוא טוב, ומ"מ נראה דאותו (הדיו) שלנו הוי עיקר דיו כדמשמע פרק כל היד (נדה כ'). וכו'. וכ"ה בתוס' שבת (כ"ג. ד"ה כל) דר"ת פסל כשלא נכתב בדיו שלנו, דשאר לא מיקרי דיו, ומוסיף שם ראי' מגמ' גיטין (שם) דתני' ר' חנינא כתבו [הגט] במי טריא ואפצא כשר, דכשר משמע דיעבד, ובדיו היא עיקר הכתיבה עיי"ש, והיוצא מזה דר"ת פסל ס"ת שנכתב בדיו הנעשה מעפצים או ממים ששרה בהם עפצים, דזה לא הוי דיו, ומבואר בגמ' שבת (קג:) דאם כתב ס"ת שלא בדיו הרי אלו יגזו, ור"ת מכשיר רק דיו שלנו, ודיו שלנו, של ר"ת, נעשה מלחלוחית של קליפת

וכ"כ בהגהו' מיימוני' (שם אות ג') בשם רבינו שמחה דכל צבע שחור המתקיים על הקלף נקרא דיו, ומביא ראי' מירושלמי (גיטין פ"ב ה"ג) דיש "דיו שאין בו עפץ" וע"כ משמע דיש דיו עם עפצים ויש דיו בלא עפצים, ועוד מביא הגהו' מיימוני' שם תוס' (בפ' במה מדליקין, לא מצאתי וכנראה שהי' להגה"מ תוס' שלא בנמצא) דג"כ ס"ל דבכל ענין שיעשה האדם דיו כשר אע"פ שאין זה דיו שהי' בימי החכמים עיי"ש, ומובא ראי' זו בהגהו' הגר"א (או"ח סי' ל"ב סק"ה).

הערה בדעת הרמב"ם

והנה לענ"ד יש קצת ראי' מגמ' שבת ק"ג: דלא כדעת הרמב"ם, דבגמ' שם מבואר 'כתב שלא בדיו או שכתב את האזכרות בזהב הרי אלו יגנזו' עיי"ש. ומשמעות הגמ' שמה שנצרך שיהי' דיו, הוא חוץ ממה שצריך להיות שחור, ולהרמב"ם היינו הך, דאם כתב האזכרות בזהב פסול כיון דלא הוי דיו, דהיינו שחור. ובגמ' משמע דהם ב' דברים נפרדים, ולא ראיתי כעת מי שיעורר בזה.

דעת הרא"ש עפ"י הב"י

והרא"ש (בהל' ספר תורה הלכות קטנות אות ו') כתב וז"ל "והי' אומר ר"ת דדיו שמתקנין בעפצים אין קרוי דיו, דתנן בפ"ב דגיטין (דף י"ט.) בכל כותבין בדיו, ואמרינן בגמ' תני רבי חייא כתבו במי טריא ועפצא כשר משמע שבא רבי חייא להוסיף על משנתנו, מכלל דעפצא לאו היינו דיו דמתניתין, ואינה ראייה, דמי עפצא לחודיה אין נקרא דיו אלא כשמערבין בו קומוס שקורין גומ"א נקרא דיו וראוי לכתוב בו אפילו על קלף מעופץ" עכ"ל הרא"ש במלואו, ומסתימת הב"י (ריש סי' ל"ב) מבואר דס"ל דהרא"ש והרמב"ם והגהו' מיימוני' בשם התוס' ורבינו שמחה כולם בחדא שיטה קיימא, דחולקים על ר"ת ודעימי' דס"ל דדוקא דיו, הנקרא בחז"ל דיו, זהו הדיו שהוא הללמ"ס לכתוב בו ס"ת תפילין ומזוזות, וס"ל להרמב"ם והרא"ש

ודעימי' דלאו דוקא דיו הנזכר בחז"ל כשר לכתוב בו ס"ת תפילין ומזוזות אלא כל שעושים דיו שחור המתקיים על קלף הוי בכלל דיו הכשר לכתוב בו ס"ת תפילין ומזוזות, וכן פסק בשו"ע (באו"ח סי' ל"ב ס"ג) וז"ל יכתבם בדיו שחור, בין שיש בו מי עפצים בין שלא במי עפצים, כתב אפי' אות אחת בשאר מיני צבעונים או בזהב הרי אלו פסולין, עכ"ל המחבר בשו"ע, ובבאר הגולה ציין שהוא דעת הרמב"ם והגהות מיימונית והרא"ש, וכן מביאור הגר"א סק"ה ג"כ משמע דס"ל דדעת הרמב"ם והרא"ש חדא הוי, אלא הרא"ש מבאר דלא יהי' קשה מהראי' של ר"ת, דר"ת הביא ראי' מגמ' גיטין דמי עפצים לא הוי דיו וע"ז קאמר הרא"ש דהיינו מי עפצים לחוד, אבל מי עפצים עם קומוס וכיוצא הוי דיו, עיי"ש והגר"א מוסיף תיבת וכיוצא, דהיינו דאע"פ דברא"ש מבואר דמי עפצים עם קומוס שקורין גומ"א אז נקרא דיו, דלא דוקא שיהי' מי עפצים עם קומוס אלא ה"ה דבר כיוצא בו, שעושה אותו שחור, והבן. וכן מבואר בב"י או"ח סי' תרצ"א דמבאר דעת הרמב"ם ואח"כ כותב "והוא דעת הרא"ש" ומבואר דס"ל דהרמב"ם והרא"ש בחדא שיטה קיימי וכן מב"י יו"ד סי' רע"א ג"כ מבואר דיש ב' דיעות בדיו, דעת ר"ת, ודעת הרמב"ם והרא"ש ודעימי', עיי"ש.

דעת הרא"ש עפ"י המשכנות יעקב

אכן בשו"ת משכנות יעקב (סי' ל"ז) ומובא בביה"ל (בד"ה בין שלא) ובפת"ש (יו"ד סי' רע"א סקי"ז) ס"ל דהרא"ש והרמב"ם הם ב' דיעות, דדעת הרא"ש הוי דצריך דוקא דיו הנקרא בחז"ל בשם דיו, והרא"ש מתרץ דמי עפצים לחוד לא נקרא דיו אבל מי עפצים מעורב עם גומא נקרא דיו בחז"ל, משא"כ הרמב"ם ס"ל דאין צריך דוקא דיו, הנקרא בחז"ל דיו, אלא כל שהוא שחור הוי בכלל דיו, ובחז"ל נקרא דיו ממש, הנעשה מעשן ושמן ושרף כמבואר בגמ' שבת כ"ג. כל השמנים יפים לדיו ושמן זית מן המובחר וכל העשנים יפים לדיו ושמן זית מן המובחר וכל

השרפים יפים לדיו ושרף קטף מן המובחר, ודיו הנעשה ממי עפצים וקנקנתום וגומא לא נקרא דיו בחז"ל, ונקרא בערבי' חיב"ר, ואעפ"כ כשר להרמב"ם, כיון דהוי שחור והללמ"ס אינו ממעט אלא שאר צבעונים, וכאמור דהרא"ש ס"ל אחרת דצריך דוקא דיו הנזכר בחז"ל, אלא דהרא"ש ס"ל דמי עפצים שמטילין לתוכו גומא זהו דיו המוזכר בחז"ל, ולפי"ז לדעת הרא"ש אינו כשר מי עפצים אלא דוקא כשמטילין לתוכו קומוס הנקרא גומא, ומבאר המשכנ"י דדעת רוב פוסקים הם כהרא"ש, ודעת הרמב"ם ורבינו שמחה דס"ל דאין צריך דיו ממש אלא כל שהוא דכל שהוא שחור כשר, הם המיעוט, וע"כ כיון דהוא דאורייתא יש להחמיר כרוב ראשונים, דמי עפצים וקנקנתום אינו כשר לדיו, דלא נקרא דיו בחז"ל, ורק אם מטילים לתוכו גומא אז הוי בכלל דיו, הנקרא בחז"ל דיו, וכשר.

הביאור הלכה חושש לכתחלה לדברי המשכנות יעקב

והביה"ל (שם) מסיק וז"ל "ובתשו' משכנות יעקב סי' ל"ז מחמיר אפי' במי עפצים וקנקנתום יחד בלי תערובת גומא, עיי"ש, והגם דבדיעבד אין להחמיר ולפסול במי עפצים וקנקנתום יחד (בלי גומא) נגד פסק השו"ע בסי' תרצ"א וביו"ד סי' רע"א (דמכשיר דיו הנעשה במי עפצים וקנקנתום בלי גומא) עכ"פ לכתחילה בודאי יש ליזהר כדבריו שאם הוא עושה דיו ממי עפצים אפי' אם הוא מערבו עם קנקנתום לא יעשהו בלי תערובת גומא, וה"ה דממי עפצים וגומא

בלחוד נמי שפיר דמי, ועי"ש בתשובת משכנ"י שמביא הרבה פוסקים סייעתא לדבריו, גם כתב שם בתשובה דלכתחלה יש לדקדק לעשותו ע"י בישול כדעת הרמב"ן והר"ן דהואיל דאפשר עכ"ל הביה"ל. וכוונת הביה"ל בדעת הרמב"ן והר"ן הוא, דהם השיגו על ר"ת דקאמר דדיו של עפצים פסול לכתוב בו ספר תורה מכח הראיות שלו, וע"ז כתב הר"ן (גיטין י"ט). וז"ל 'ואין אלו ראיות דאדרבה סתם דיו של עפצים, כדאמרינן בירושלמי (פ"ב ה"ג) מטיל בו דיו שאין בו עפצא, אלמא סתם דיו יש בו עפצא, וכי מרבינן הכא מכל דבר המתקיים מי אפצא היינו מים שנשורו בו העפצים בלא שום בישול ולא הוי דיו עד לאחר בישולו שהוא מתבשל עם אותן דברים שמערבין עמו וכו' עכ"ל הר"ן, וכן מובא ביאור זו ברמב"ן (שם).

ד' שיטות בדיו לפי דברי המשכנות יעקב

ולדעת המשכנ"י יש ד' דיעות בראשונים בדיו, א] דעת ר"ת, דדיו שיש בו עפצים פסול, וצריך דוקא דיו הנקרא בחז"ל דיו, ונעשה מלחלוחית קליפת עצים, ב] דעת הרמב"ם ורבינו שמחה, דכל שהוא שחור הוא בכלל דיו, והללמ"ס ממעט דוקא שאר צבעונים, אלא לכתחלה יש לכתוב בכתב שיכול לימחק, ג] דעת הרא"ש, דצריך דוקא דיו הנקרא בחז"ל דיו, ומי עפצים שמעורב עם גומא נקרא דיו בחז"ל, ד] דעת הרמב"ן והר"ן, דצריך דיו הנקרא בחז"ל דיו, ומי עפצים לאחר בישולו הוא דיו הנקרא בחז"ל בשם דיו¹.

¹ ועי' בשו"ת בית אפרים סי' כ"ו מה שדוחה דברי המשכנות יעקב בענין אחר, אבל מבואר גם שם דרך המשכנ"י בהוראה, ודי בזה, ואכמ"ל.¹

¹ [ויש להבהיר דדרך המשכנ"י בהוראה, כמו הרבה גדולי ליטא תלמידי הגר"א ז"ל, להחמיר כמו רוב ראשונים, ואף שהוא נגד הפסק השו"ע והרמ"א והוראה הנפוצה, אבל מרן החת"ס ז"ל ותלמידיו פסקו תמיד כדעת המחבר והרמ"א, עי' שו"ת חת"ס (חו"מ סי' קמ"ח) ועי' בתומים (סי' כ"ה ס"ק קכ"ה) דכל מה שנפסק בשו"ע קבלו ישראל עליהם להקל ולהחמיר,

דעת הרא"ש עפ"י הגר"א

והנה מדברי הגר"א בהל' מגילה (או"ח סי' תרצ"א ס"א) מבואר דס"ל דמי עפצים לחוד לא הוי דיו, עפ"י הגמ' גיטין דמי עפצא לא הוי דיו, וכן קנקנתום לחוד ג"כ לא הוי דיו, וכמבואר להדיא במשנה במגילה ריש פרק ב' כתבה בקנקנתום לא יצא עד שתהא כתובה אשורית על הספר ובדיו, אבל בשניהם יחד, מי עפצים וקנקנתום, אז הוא דיו, וכמבואר ברמב"ם, ובהל' תפילין כתב הגר"א דמי עפצים עם גומא ביחד, וכיוצא (עי' מש"כ לעיל) הוי דיו כמבואר ברא"ש, [והמשנ"ב בביה"ל שם מסופק לדעת הגר"א כשיהי' קנקנתום וגומא בלי מי עפצים], וכבר ביארנו לעיל דלכאורה ס"ל להגר"א דליכא מחלוקת בין הרא"ש להרמב"ם אלא מר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי, דהיינו הרמב"ם כתב דמי עפצים וקנקנתום הוי דיו, והרא"ש כתב דמי עפצים וגומא הוי דיו, וכ"ה משמעות הביה"ל דמבאר דהמשכנ"י חולק על הגר"א, דהגר"א מכשיר דיו של מי עפצים וקנקנתום בלי גומא, והמשכנ"י פוסל עיי"ש וק"ל.

דעת הרא"ש עפ"י הפמ"ג

ובפמ"ג (א"א סק"ב) כתב דהרמב"ם כתב דאם כתב בעפצים וקנקנתום כשר ולא הזכיר שיטיל קומא שהוא גומא, ואח"כ כתב דהב"י כתב בשם הרא"ש דעפצים לאו דיו, ועם קומוס הוי דיו, עכ"ל הפמ"ג, ובהגהות הדרת קודש (בהגהות על הפמ"ג סק"ח, ובהגהות והערות על הב"י סק"ט) כתב דהפמ"ג ס"ל דהרמב"ם והרא"ש פליגי, דהרמב"ם סובר דהוי דיו אפי' בלא גומא, והרא"ש ס"ל דצריך דוקא גומא, והגם שהב"י כותב בדעת ההגהות מיימוניות בשם התוס' ורבינו שמחה דס"ל דכל שהוא שחור הוי בכלל דיו דזהו כדברי הרמב"ם, והרא"ש, וא"כ משמע דאין מחלוקת בזה בין הרמב"ם והרא"ש, וע"ז מבאר (ההגהות הנ"ל) דהרמב"ם והרא"ש שוין בזה דשניהם ס"ל כר"ת דפוסל מי עפצים אבל אין דעת

הרמב"ם והרא"ש שוין אם גומא מעכב, דלהרא"ש צריך דוקא גומא, משא"כ להרמב"ם, עיי"ש בדבריהם, ולענ"ד אינו מוכרח לבאר כן הפמ"ג, אלא יל"פ הפמ"ג דס"ל כסתימת הב"י דהרמב"ם והרא"ש שוין לגמרי דכל שהוא שחור הוא בכלל דיו, ושניהם ס"ל דמי עפצים לחוד לא הוי דיו כיון דלא הוי שחור, ואם מערבין בו דבר אחר שמשחירו כשר, והרמב"ם כתב ציור של מי עפצים וקנקנתום, והרא"ש כתב של מי עפצים וגומא, ולא פליגי וכמו שביארנו בדברי הגר"א, והבן.

דעת המהרי"ל

ובד"מ (יו"ד סי' רע"א סק"ב) מביא שו"ת מהרי"ל (סי' קי"ט, ויש דפוסים שהוא סי' קכ"ז) דיש להחמיר שלא לכתוב כי אם בדיו כשר לכל הדיעות, והובא במג"א (או"ח סי' ל"ב סק"ב), וז"ל המהרי"ל "דיו שלנו כמה רבוותא אכשרו לה ותמצא במיימוני בהג"ה (הל' תפילין פ"א ה"ג) אמנם הואיל ור"ת פסל עפצים ורש"י פסל אדרמינ"ט ויתר רבותינו גליטשטיין [היינו וידראל"ו, עי' שו"ת מהרי"ל החדשות סי' ק"כ] נכון להחמיר ולצאת ידי כולם ולכתוב בשטופטין"ט שהוא של קוצים או בדיו של עשבים כמו שפי' המיימוני" עכ"ל המהרי"ל, ומש"כ כמו שפי' המיימוני לכאורה כוונתו להרמב"ם פ"א מהל' תפילין ה"ד, דמצוה מן המובחר לכתוב בדיו של עשן ולפי"ז יש להגיה בדברי המהרי"ל או בדיו של עשנים ולא בדיו של עשבים וכן הגיה בדפוס החדש, שצ"ל בדיו של עשנים, ומסתברא כדבריהם דהרמב"ם שם מבואר על הדיו שמצוה מן המובחר הוא של עשן. אבל מ"מ המג"א העתיק כגירסא הישנה או בדיו של עשבים, ולפי"ז צ"ע קצת מה כוונת המהרי"ל במה שכתב כמו שפי' המיימוני, וי"ל דכוונתו להרמב"ם לכתחלה לא יתן בו קנקנתום, ודוחק, והמעין בדברי המהרי"ל יראה דדעתו לחוש לכתחלה לדעת ר"ת לפסול דיו של עפצים, וכן שלא לתת לכתחלה קנקנתום בתוך הדיו, לדעת המאן

דאמר דס"ל כן בעירובין י"ג, ורש"י שם ס"ל דקנקנתום היינו אדרימנ"ט, ותוס' שם (בד"ה קנקנתום) מביא דעת רשב"ם והערוך דס"ל דקנקנתום היינו וידריו"ל, וע"כ מחמיר המהרי"ל שלא ליתן לדיו לא עפצים ולא קנקנתום, ויש מחלוקת מהו קנקנתום אי אדרימנ"ט או וידריו"ל וע"כ לכתחלה אין לתת ג' דברים הנ"ל לתוך הדיו.

דיו המובחר להרמב"ם

כתב הרמב"ם (בפ"א מהל' תפילין ה"ד וה') וז"ל 'כיצד מעשה הדיו מקבצין העשן של שמנים או של זפת ושל שעווה וכיוצא בהן וגובלין אותן בשרף האילן ובמעט דבש ולותתין אותו הרבה ודכין אותו עד שיעשה ריקין ומיבשין אותו ומצניעין אותו, ובשעת כתיבה שורהו במי עפצים וכיוצא בו וכותב בו, שאם תמחקנו יהיה נמחק, וזהו הדיו שמצוה מן המובחר לכתוב בו ספרים תפילין ומזוזות, ואם כתב שלשתן במי עפצא וקנקנתום שהוא עומד ואינו נמחק כשרים, אם כן מה מיעטה ההלכה שנאמרה למשה מסיני שיהיו כתובים בדיו למעט שאר מיני צבעונין כגון האדום והירוק וכיוצא בהן, שאם כתב בספרים או בתפילין או במזוזות אפילו אות אחת בשאר מיני צבעונין או בזהב הרי אלו פסולין' עכ"ל הרמב"ם, ודעתו לחוש לכתחלה לכתוב דוקא עם דיו שנמחק וע"ז כתב שמצוה מן המובחר, אבל אין כוונת הרמב"ם במש"כ דזהו דיו המובחר כיון דנעשה מעשן וכמבואר בגמ' שבת כ"ג. כל העשנים יפים לדיו ושמן זית מן המובחר, דהא כתב בפירוש דמקבצין העשן של שמנים או של זפת ושל שעווה וכו' וזהו הדיו שמצוה מן המובחר, וא"כ אפי' אינו שמן זית ג"כ ס"ל דהוי דיו המובחר, אלא קאמר דהוי מן המובחר כיון דהוי דיו הנמחק דאין בו קנקנתום, משא"כ הדיו הבדיעבד היינו עם קנקנתום ואינו נמחק וע"כ לא הוי מן המובחר, אבל מ"מ כשר, ופשוט. [אבל בשו"ע ר' (סי' ל"ב ס"ד) העתיק הגמ' "וכל העשנים יפים לדיו ושמן זית מן המובחר"

ומשמע דס"ל דמה שמבואר בחז"ל דדיו מעשן שמן זית מן המובחר הוא להלכה, וקצת פלא שלא מובא זה לא ברמב"ם ולא בשו"ע ונו"כ ואעפ"כ מביאו השו"ע ר' להלכה, ומש"כ במג"א סוסק"ב אין רא' לזה דהמג"א קאמר דמהגמ' מבואר שהיו עושין דיו מעשן שמנים, ובעיקר מדייק דנעשה מעשן ולא מן העץ בלא עשן, ואעפ"כ לא קאמר המג"א דבלא עשן אינו מן המובחר, וכש"כ שאין שום רמז במג"א דדוקא עשן של שמן זית הוא מן המובחר. ודו"ק.

האם דיו של הרמב"ם כשר לר"ת

ויש לעיין אם הדיו המובחר של הרמב"ם אם כשר לר"ת, ואבאר החקירה, דזהו פשוט דדיו המובחר של הרמב"ם, אינו הדיו של ר"ת, דלהרמב"ם עושים מעשן וכו' ולר"ת עושים ע"י לחלוחית של אילן כמבואר בתוס' שבת כ"ג. גיטין י"ט. ועוד, ויש דיו שלישי הנעשה ע"י מי עפצים ונקרא ברמב"ם חיב"ר, ומה שר"ת היה פוסל היינו דיו הנעשה ממי עפצים, ובעיקר יש לר"ת ב' ראיות דאין זה דיו, אחד מגמ' גיטין (י"ט). משמע דמי עפצים אינו דיו, והשני מגמ' נדה (כ'). מבואר דדיו הוא יבש, ודיו של מי עפצים לעולם הוא לח (עי' תוס' נדה שם), והנה הראי' מהגמ' בנדה, אין קושיא להדיו המובחר של הרמב"ם, דהוא ג"כ נעשה יבש כמבואר ברמב"ם דנעשה ריקין ומיבשין אותם, אבל מהראי' מגמ' גיטין אולי י"ל דזה פוסל דיו של הרמב"ם לדעת ר"ת, דברמב"ם כתב דשורהו אח"כ במי עפצים וכו', ולר"ת פסול כשנעשה ע"י מי עפצים וא"כ י"ל דה"ה אם נשרה הרקיקין של דיו במי עפצים דזהו בכלל דיו של עפצים דר"ת פוסל, ואפי' אם הרקיקין היבשין לא נעשו ממי עפצים, ויש לדחות ולומר דהדיו של הרמב"ם כשר לדעת ר"ת, ואף שנשרה במי עפצים, דדוקא אם הדיו נעשה מתחלה ע"י מי עפצים בזה קאמר ר"ת דאינו דיו ופסול, אבל במה שנשרה אח"כ זה לא פוסל הדיו, ואע"פ שנשרה במי עפצים. ובגר"א (י"ד סי' רע"א סק"ט) מבואר דס"ל

דר"ת פוסל אף בזה, ועי' מש"כ לקמן דמהד"מ ורמ"א משמע דבכה"ג כשר לר"ת עיי"ש.

יש דיו של הרמב"ם דכשר לר"ת

אבל אם שורה הרקיקין של עשן בדבר אחר שאינו של מי עפצים וכמבואר ברמב"ם דשורהו אח"כ במי עפצים וכיוצא בו, בזה לכאורה לא מצאנו טעם שר"ת יפסלנו, דהא אין בו עפצים, ונעשה יבש אח"כ, וא"כ לא קשה ע"ז לא מגמ' נדה ולא מגמ' גיטין, וכן זהו דיו המוזכר בחז"ל שבת (שם) כל העשנים יפין לדיו, אלא דס"ל דגם הנעשה ע"י לחלוחית של עץ הוי בכלל דיו המוזכר בחז"ל, וזהו מה שמוזכר בגמ' (שבת שם) כל השרפים יפין לדיו, ושרף היינו לחלוחית של עץ כמבואר בתוס' בשם ר"ת, אלא שלדעתו צ"ל דיש ב' מיני דיו (לכה"פ) אחד דיו הנעשה מעשן והשני הנעשה ע"י שרף שהוא לחלוחית של עץ, ושניהם בכלל דיו הנקרא בחז"ל בשם דיו, דא"א לומר דס"ל לר"ת דדוקא דיו של לחלוחית עץ הוי דיו, ולא דיו של עשן, דמבואר להדיא בחז"ל שם דכל העשנים יפין לדיו, והוא פשוט לענ"ד.

דעת המחבר בשו"ע

דעת המחבר בשו"ע כהרמב"ם ודעימי' דכשר לכתוב בדיו שיש בו עפצים, ודלא כר"ת, ופוסק כן בג' מקומות, בהל' תפילין (או"ח סי' ל"ב ס"ג) ובהל' מגילה (או"ח סי' תרצ"א ס"א) ובהל' ס"ת (יו"ד סי' רע"א ס"ו), והנה ברמב"ם מבואר דמצוה מן המובחר לכתוב בדיו שאין בו קנקנתום שיהי' דיו שיכול להימחק, אבל בשו"ע לא הביא פרט זה בפירוש, אלא סתם המחבר דאם כתב בדיו שיש בו עפצים כשר, מ"מ מדייק הפמ"ג (באו"ח סי' ל"ב א"א סק"ב) דהמחבר ביו"ד (שם) כתב "לכתחילה מעשן, ובדיעבד כשר משאר דיו" והיינו דלכתחלה לא יעשה ע"י דיו שאינו יכול להימחק, וכן מדייק הביה"ל (בד"ה בין שיש) דכתב וז"ל 'דנתבאר ביו"ד

דדוקא בדיעבד אם כתבו במי עפצים וקנקנתום כשר וכן מוכח ברמב"ם פ"א מהל' תפילין ה"ד עכ"ל, והיינו דס"ל להפמ"ג והביה"ל דהמחבר ביו"ד מבאר דדיו של עפצים וקנקנתום כשר רק בדיעבד, כיון דלכתחילה לא יתנו בו קנקנתום, דעל ידי זה יהי' דיו שאינו יכול להימחק, דהמחבר ביו"ד (שם) כתב וז"ל 'ספר תורה צריך שיכתבנו בדיו העשוי מעשן השמנים שרוי במי עפצים, ואם כתבו במי עפצא וקנקנתום כשר, אבל לא בשאר מיני צבעונים כגון האדום והירוק וכיוצא בהם שאם כתב אפילו אות אחת בשאר מיני צבעונים או בזהב פסול' עכ"ל המחבר. ודייקו דלכתחלה בדיו הנעשה עם עשן, ובדיעבד כשר אפי' הנעשה עם קנקנתום, ופסול בשאר מיני צבעונים וכמבואר ברמב"ם, והוא קצת פלא דבדרך כלל המחבר כותב דבריו בפירוש ולא ברמז, והי' להמחבר לכתוב לכתחלה לא יעשה דיו עם קנקנתום ובדיעבד כשר, ובפרט דהמחבר בב' מקומות אחרות בהל' תפילין ובהל' מגילה לא רמז לזה דלכתחלה לא יתן בו קנקנתום. וכן מהגר"א ביו"ד לא משמע דס"ל דהמחבר רוצה להדגיש דברי הרמב"ם דלכתחלה לא יתן בו קנקנתום דעיי"ש בגר"א סקי"ח דמצין לגמ' שבת כ"ג. ולא ציין להגמ' עירובין י"ג. דמיירי שם אם מותר ליתן קנקנתום לתוך הדיו, וק"ל.

דעת הרמ"א בדרכי משה

בד"מ (ביו"ד סי' רע"א סק"ה ובד"מ הארוך אות ח') על הא דכתב הטור בשם הרא"ש דדיו העשוי מעפצים כשר כיון שעשוי עם קנקנתום (כ"ה הגי' בד"מ הארוך, ובטור שלפנינו הגי' קומ"ס [במקום קנקנתום], ובאמת כן הוא ברא"ש, אלא ברמב"ם כתיב דעפצים וקנקנתום כשר, ואכמ"ל) וכתב על זה בד"מ הארוך וז"ל 'כתב בית יוסף וכ"כ הרמב"ם פ"א מהל' ס"ת וכן הוא בהגהות מיימוניות שם וכן נהגו העולם (ע"כ מהב"י), ומיהו מצוה מן המובחר לכתוב בדיו העשוי מעשן כמו שמפורש בדברי הרמב"ם פ"א

דהל' ס"ת, וכ"כ מהר"ל בתשובה סי' קי"ט
דיש להחמיר שלא לכתוב כי אם בדיו כשר,
ומשמע בספר הזוהר פ' תרומה דף ע"ב. (דף
קנ"ט. כצ"ל) דאין לעשות הדיו רק מדברים
הבאים מן העץ, עכ"ל הד"מ, והנה אף
שהרמב"ם, ומהר"ל, שניהם מחמירים
לכתחלה שלא לכתוב בדיו הנעשה מעפצים
וקנקנתום מ"מ יש חילוק בין הרמב"ם
והמהר"ל, דהרמב"ם מחמיר רק משום
הקנקנתום שבו, דלכתחלה יש לכתוב בדיו
שיכול להמחק, אבל לא הזכיר כלל דברי
האומרים כר"ת שיש חשש בדיו הנעשה
מעפצים וקנקנתום משום העפצים שבו,
משא"כ המהר"ל מחמיר ג"כ לדברי ר"ת וע"כ
לא יכתבו בדיו הנ"ל משום העפצים שבו,
ועוד חילוק יש בין הרמב"ם והמהר"ל,
דהמהר"ל מסיק דהדיו המובחר הוא של
קוצים או של עשנים, וברמב"ם לא הזכיר דיו
של קוצים כלל, מ"מ הד"מ כתבו בהדדי
ולאחר שהביא הרמב"ם כתב וכ"כ המהר"ל,
דסוף סוף הדיו הנעשה מעשן כמבואר
ברמב"ם כשר לכתחלה גם למהר"ל כיון דלא
נעשה לא מעפצים ולא מקנקנתום.

מחלוקת הד"מ והגר"א בדיו של הרמב"ם השרוי במי עפצים אם כשר לר"ת

והנה אף שברמב"ם (שם) מבואר שמייבש
הדיו ועושה ריקין, ובשעת כתיבה שורהו
במי עפצים וכיוצא בו, מ"מ נראה שהד"מ
ס"ל דזהו כשר גם למהר"ל דחושש לדעת
ר"ת לפסול דיו של עפצים כיון שעצם הדיו
לא נעשה ע"י עפצים ורק נשרה אח"כ במי
עפצים, וכן מבואר ברמ"א אור"ח סי' ל"ב ס"ג
וז"ל 'ולכתחלה יחמיר לכתוב בדיו העשויה
מעשן עצים או שמנים שרוי במי עפצים'
עכ"ל הרמ"א, ומבואר מדבריו דמה שנשרה
אח"כ במי עפצים עדיין הוי דיו המובחר
לכתחלה. והמציין ברמ"א ציין המקור
להרמ"א מתשובת מהר"ל הנ"ל, ובמהר"ל
לא מבואר פרט זה ששרוי אח"כ במי עפצים,
וידוע דזה אינו מהרמ"א בעצמו (עי' כן
בביה"ל אור"ח סי' ש"ז ס"ב בד"ה ודוקא, ועי'

בהקדמת האורח מישור על הד"מ ביו"ד
דממליץ ע"ז דכמה פעמים דרכי ציו"ן הם
עוולות ולא ציינו יפה) מ"מ מבואר מדבריו
דהוי דיו המובחר אף שנשרה אח"כ במי
עפצים, וביו"ד כתב הד"מ להחמיר כהרמב"ם
והמהר"ל, א"כ משמע דס"ל דכשר לכתחלה
אף למהר"ל, והיינו אף לר"ת דאוסר לעשות
דיו מעפצים, כיון שרק נשרה אח"כ במי
עפצים אבל עצם הדיו לא נעשה מעפצים,
וכן מהמחבר ביו"ד (שם) משמע דס"ל כן,
דכתב וז"ל 'צריך שיכתבו בדיו העשוי מעשן
השמנים שרוי במי עפצים, ואם כתבו במי
עפצא וקנקנתום כשר' עכ"ל המחבר, ומשמע
מדבריו דהדיו היותר לכתחילה הוא דיו עשן
שרוי במי עפצים, וכשר לכו"ע, וק"ל. והנה
הבאנו לעיל מהגר"א (ביו"ד סי' רע"א סק"ט)
דכתב דדיו של הרמב"ם השרוי במי עפצים
פסול לדעת ר"ת, מ"מ מהרמ"א משמע שכשר
לדעת ר"ת, אף שאינו ראוי גמורה די"ל דדברי
הרמ"א באור"ח סי' ל"ב אין המקור מהמהר"ל
והמציין טעה במה שציין להמהר"ל, מ"מ גם
המציין בהרמ"א לאו קטלא קני הוא, ואם
מעיינים בד"מ ביו"ד שם וברמ"א באור"ח שם
רואים שמשמעות הרמ"א הוא דס"ל דזהו דיו
הכשר לכתחלה אף למהר"ל דחושש להר"ת,
וי"ל דהגר"א חולק על הרמ"א בזה, דהגר"א
ס"ל דדיו של הרמב"ם אם שרוי אח"כ במי
עפצים פסול לר"ת, והרמ"א ס"ל דכשר לר"ת.

דברי הזוה"ק

והד"מ (שם) מוסיף לחוש לדברי הזוה"ק דאין
לעשות דיו רק מדברים הבאים מן העץ, וזהו
הוספה למה שכתב מקודם לחוש להרמב"ם
[שלא לעשות מקנקנתום] ולהמהר"ל [שלא
לעשות מעפצים], דעפ"י הזוה"ק אין לעשות
הדיו כי אם מדברים הבאים מן העץ,
דלהרמב"ם אפי' אם עושה העשן מזפת
שאינו בא מן העץ ג"כ הוי דיו המובחר
וכמבואר בדבריו, וכן לר"ת והמהר"ל ג"כ
כשר כיון דלא בא מעפצים, מ"מ להזוה"ק יש
לעשות דוקא מן העץ, וכן פסק הרמ"א (ביו"ד
סי' רע"א ס"ו) וז"ל 'ולכתחלה טוב ליזהר

ויוצא בזה הרמב"ם, והר"ת, והמהר"ל, והזהר"ק.

דעת הרמ"א בשו"ע

הרמ"א באו"ח (סי' ל"ב ס"ג) כתב וז"ל 'ולכתחלה יחמיר לכתוב בדיו העשויה מעשן עצים או שמנים שרוים במי עפצים וכמו שיתבאר ביו"ד סי' רע"א' עכ"ל הרמ"א באו"ח, וביו"ד (סי' רע"א ס"ו) כתב וז"ל 'ולכתחלה טוב ליזהר שלא לעשות הדיו כי אם מדברים הבאים מן העץ' עכ"ל הרמ"א ביו"ד, ובהל' פורים (או"ח סי' תרצ"א ס"א) לא הגיה הרמ"א כלום, והנה באחרונים דנו בכוונת הרמ"א באו"ח שכתב "וכמו שיתבאר ביו"ד סי' רע"א" מה כוונתו בזה, והביה"ל (בד"ה בין שיש) כתב ב' אופנים בזה, א] דכוונתו למה שכתב המחבר שם, דמחמיר לכתחלה שלא יתן בו קנקנתום דהוי כתב שא"א להמחק וכמבואר ברמב"ם. ב] דכוונתו למה שכתב הרמ"א שם להחמיר לכתחלה כר"ת, דמחמיר דצריך דוקא דיו, דהוי דיו בחז"ל, וזה הדיו הוי הללמ"ס, ולא כדעת הרמב"ם ודעימי' דכל שהוא שחור הוי דיו, ולר"ת הוי דיו דבר הנעשה מן העץ ולזה בא הרמ"א והוסיף דלכתחילה יחמיר כדברי ר"ת דדוקא הבא מן העץ עיי"ש בביה"ל, והנה לאופן הב' בביה"ל א"ש הלשון ברמ"א וכמו שיתבאר (באות יו"ד) בלשון עתיד, דהיינו כמו שהרמ"א יבאר ביו"ד, אבל לאופן הא' בביה"ל דקאי על מה שמבואר במחבר הי' צ"ל וכמו שנתבאר (באות נר"ן) לשון עבר, דהיינו כמו שהמחבר ביאר ביו"ד, ואולי הי' כתוב ברמ"א וכמ"ש והמדפיס פיענח הר"ת וכמו שיתבאר, אבל באמת הפיענח הוא וכמו שנתבאר, והנה לאופן הא' בביה"ל בביאור הרמ"א דכוונתו להמחבר ביו"ד סי' רע"א לא הוסיף הרמ"א כלום במה שכתב וכמו שיתבאר ביו"ד סי' רע"א אלא ציין המקור לדבריו הקודמים ולכתחלה יחמיר לכתוב בדיו העשויה וכו' דכן מבואר ביו"ד סי' רע"א, אבל לאופן הב' בביה"ל יש הוספת דין במה שכתב הרמ"א וכמו שיתבאר ביו"ד סי' רע"א,

שלא לעשות הדיו כי אם מדברים הבאים מן העץ' עכ"ל הרמ"א, ומקורו מדברי הזהר"ק שהביא בד"מ שם, ונעתיק לשון הזהר הקדוש במלואו, והוא בפ' תרומה (דף קנ"ט.) על הפסוק ועשו ארון עצי שיטים, וז"ל "פתח ואמר ועשו ארון עצי שיטים, ספר תורה עמודא דאמצעיתא, ארון דיליה שכינתא מבית ומבחוץ תפצנו לקב"ה בשכינתיה מלבר ומלגו, וכלא חד, מה דלאו הכי בארון דהאי עלמא, דאורייתא מלגו מין אחד, וארון מין אחרא, דא בכתיבת דיו, ודא עץ מצופה זהב, דודאי אורייתא חביבא מכלא, הה"ד (איוב כ"ח, י"ז) לא יערכנה זהב וזכוכית, ומסטרא אחרא אפי' בהאי עלמא אחזו דכלא חד, דיו ועץ מתפוחים דאתעבידו בעץ אינון", עוד גירסא "וכל מילין דדיו עץ אינון", עוד גירסא "דדיו מעפצים דאתעבידו מעץ אינון", עכלה"ק של הזהר"ק, וביאר הענין [עפ"י הפי' מתוק מדבש] דהתורה הק' היינו "קודשא בריך הוא" והארון היינו "השכינה" ולעילא הכל חד, והיינו יחוד קב"ה ושכינתו, אבל כאן בעוה"ז הם ב' מינים דהספר תורה נעשה מדיו, וארון נעשה מעץ מצופה זהב, ושוב אמר דמצד אחר גם בעוה"ז הם חד, דשניהם הם מעץ, דדיו נעשה מעץ כמו הארון, ע"כ הביאור בהזהר"ק. והנה לפי הגירסא בזה"ק "דדיו מעפצים" זהו דלא כר"ת דפוסל דיו של עפצים, והמהר"ל חשש לדעת ר"ת שלא לעשות דיו מעפצים, והד"מ מעתיק המהר"ל והזהר"ק, וי"ל דס"ל להד"מ דעיקר הקפידא של הזהר"ק לעשות הדיו מעץ כדי שיהי' דומה לארון, אבל אין קפידא לעשות דוקא מעפצים, ולרוב ראשונים כשר דיו הנעשה מעפצים, אבל למהר"ל דחושש לר"ת שלא לעשות מעפצים, אפשר לעשות מעץ אחר, ולא מעפצים, וכשר גם לר"ת וכן יוצא בזה דברי הזהר"ק, או י"ל דהרמ"א לא הי' לו גירסא זו בזה"ק דדיו מעפצים, אלא אחד משאר הגירסאות, ובין כך ובין כך אם עושים הדיו משל עצים, ולא משל עפצים, ואינו נותן בו קנקנתום, זהו דיו מובחר להד"מ

דקודם כתב הרמ"א דלכתחלה יחמיר לכתוב בדיו העשוי מעשן עצים או שמנים וכו' ואח"כ מוסיף הרמ"א וכמו שיתבאר ב"ד סי' רע"א, דהיינו לעשותו מדבר הבא מן העץ דוקא דהא אפשר לעשות עשן גם מזפת שאינו בא מן העץ וע"ז קאמר דיעשה לכתחלה דוקא מן דבר הבא מן העץ, ואף דגם שמנים הוא בדרך כלל דבר הבא מן העץ, משמן זית או משמן שבא משאר עצים, מ"מ הרמ"א בא להדגיש לעיין ב"ד שם דלכתחלה יהי' דוקא מדבר הבא מעץ, והנה מהביה"ל משמע שלמד דברי הרמ"א ב"ד דיהי' דוקא מן העץ היינו להחמיר כדעת ר"ת דדוקא בבא מן העץ, ובעניי לא הבנתי דמהרמ"א (שם) לא משמע דכוונתו לדברי ר"ת לפסול עפצים, דא"כ הי' להרמ"א להגיה שם ולכתחלה לא יעשה מעפצים, והרמ"א הגיה שם דלכתחלה יש לעשותו מדבר הבא מן העץ, הא עפצים ג"כ בא מעץ, וא"כ מדברי הרמ"א לא נדע להחמיר לכתחלה כר"ת, ובפרט לדברי הגר"א שם דס"ל דהמחבר שם הוא דלא כר"ת הי' צריך להדגיש שלא יעשה ע"י עפצים, אלא פשטות הרמ"א ב"ד הוא להחמיר כהזוה"ק שיהי' דוקא דבר הבא מן העץ, וכמו שנראה לאחר שמעיינים בהד"מ שם, וכן ציינו בהציונים ברמ"א שם דכוונתו להזוה"ק, וא"כ צ"ע לכאורה לפרש הרמ"א באו"ח דבא להחמיר לכתחלה כר"ת, אלא ש"ל דהרמ"א באו"ח בא להחמיר לדברי הזוה"ק שמביאו ב"ד, וא"כ יוצא דיש לפרש דברי הרמ"א באו"ח בג' אופנים, (א) דלכתחלה יחמיר כהרמב"ם שלא לעשות מקנקנתום, (ב) דלכתחלה יחמיר כר"ת, דהיינו שלא לעשות ע"י עפצים ולאפוקי מדעת הפוסקים דכל שהוא שחור הוא בכלל דיו, אלא צריך לעשות דוקא מדיו המוזכר בחז"ל שנעשה ע"י לחלוחית של קליפת עץ, (ג) דלכתחלה יחמיר כהזוה"ק לעשות הדיו רק מדברים הבאים מן העץ.

דברי הרמ"א באו"ח וב"ד עולים כאחד

ויש לדקדק עוד בדברי הרמ"א באו"ח, דכתב דלכתחלה יחמיר לכתוב בדיו העשויה מעשן עצים או שמנים שרוים במי עפצים, והנה פשטות הרמ"א עד כאן (קודם שכתב וכמ"ש ב"ד סי' רע"א) הוא לכאורה קרוב ללשון הרמב"ם דכתב כיצד מעשה הדיו, מקבצין העשן של שמנים וכו' ובשעת כתיבה שורהו במי עפצים וכו', וזהו דיו המצוה מן המובחר וכו' עיי"ש, ומשמעות הרמ"א לומר דזהו הדיו המובחר וכמבואר ברמב"ם, ולא העתיק דברי המהר"ל דבמהר"ל לא כתב דשרוי במי עפצים, וכן המחבר ב"ד סי' רע"א הוא דברי הרמב"ם בקיצור דכתב "יכתבנו בדיו העשוי מעשן השמנים שרוי במי עפצים ואם כתבו במי עפצא וקנקנתום כשר וכו'" עיי"ש ומשמע מדבריהם דהדיו הלכתחלה הוא כמבואר ברמב"ם, מ"מ הרמ"א באו"ח שינה קצת מדברי הרמב"ם, דהרמב"ם כתב מקבצין העשן של שמנים או של זפת ושל שעוה וכיוצא בהן וכו' וברמ"א כתב מעשן עצים דזה לא מבואר ברמב"ם בפירוש, אלא הרמב"ם כתב סתם וכיוצא בהן ומשמעות דבריו כל שהוא עשן הוא טוב, וכמבואר בגמ' שבת (כ"ג.) כל העשנים יפין לדיו, והרמ"א הוסיף עשן עצים דציור זה לא מוזכר בהרמב"ם, ועוד חילוק יש בין הרמ"א להרמב"ם, דהרמב"ם כתב דדיו המובחר הוא ע"י עשן ואינו נפק"מ איזה עשן בין עשן שמנים בין עשן זפת או של שעוה, והרמ"א לא כתב רק ב' מיני עשן, עשן עצים או עשן שמנים, וע"כ נראה דהרמ"א דייק בלישניה ובא לשלב שיש לעשות הדיו כמו שמבואר ברמב"ם ע"י עשן, ויש לעשות העשן לכתחלה ע"י דבר הבא מן העץ וכמבואר בזוה"ק, וכן ב"ד דכתב המחבר הדיו של הרמב"ם ע"י עשן הוסיף הרמ"א דיש לעשות העשן ע"י דבר הבא מן העץ לצאת בין דברי הרמב"ם ובין דברי הזוה"ק, [ולפי שביארנו לעיל דעת הרמ"א דזה הוי דיו המובחר גם למהר"ל דמה ששרוי במי עפצים אינו פסול להר"ת כיון דגוף הדיו לא נעשה מעפצים, ובין הרמ"א באו"ח ובין המחבר ב"ד כתבו

חילוק בין ס"ת לתפילין ומזוזות

ולולא דמסתפינא נראה לי דבר חדש, די ש לעיין אמאי לא כתב הרמ"א באו"ח בפירוש, די ש לכתחלה לעשות הדיו ע"י דבר הבא מן העץ וכמו שכתב ביר"ד בהל' ס"ת, ואולי י"ל דבזוה"ק קאמר דהדיו נעשה ע"י עץ, כיון דהארון (שבו מונח הס"ת) הוי של עץ, והארון הוי בחינת שכינה, וע"כ הס"ת שבו שהוא בחינת קוב"ה ג"כ נעשה מעץ, כיון שהדיו נעשה מעץ, ע"כ הוי "כלא חד" והיינו יחוד קוב"ה ושכינתו, וכל זה בדיו שכותבין בה ס"ת ששייך טעם זה שיהי' של עץ שעי"כ יהי' יחוד קוב"ה ושכינתו. אבל בתפילין ומזוזות לא שייך טעם זה וע"כ אין קפידא עפ"י הזוה"ק בדיו של תפילין ומזוזות שיהי' מדבר הבא מן העץ, וע"כ דוקא ביר"ד בהל' ס"ת כתב הרמ"א דלכתחלה יזהר שלא לעשות הדיו כי אם מדברים הבאים מן העץ, משא"כ באו"ח בהל' תפילין לא כתבו דשם לא שייך טעם זה, ואמרתי חידוש זה לכמה ת"ח ושיבחוהו דיכול להיות שהוא אמת², ואע"פ שגם ברמ"א באו"ח משמע קצת שדיו המובחר נעשה מדבר הבא מן העץ וכדיארנו לעיל, מ"מ לא אמרו אלא ברמז, אם אמת דברינו שם, וכיון דאופן עשיית דיו המובחר בכלליות הוא ע"י עשן, מעצים או שמנים, ורואים בזוה"ק דדיו עשוי מדבר הבא מן העץ, ע"כ גם בהלכות תפילין כתב אופן המובחר של עשיית דיו האיק עושים, אבל י"ל דאין קפידא בתפילין עפ"י הזוה"ק, דהעשן יעשה ע"י דבר הבא מן העץ דוקא. וכן אין להשיב ממה שכתב המחבר בהל' מזוזה (יר"ד סי' רפ"ח ס"ז) "דינה לענין הדיו והכתיבה והתגין של שעטנ"ז ג"ץ כמו בספר תורה" דמשמע דשוה דין הדיו במזוזה כמו ס"ת, דאמת דלהלכה אין נפק"מ בכל זה, רק הענין של ע"פ קבלה בזה יש מקום לחלק,

ציור הדיו המובחר של הרמב"ם שנשרה במי עפצים]. ולפי"ז דברי הרמ"א באו"ח ודברי הרמ"א ביר"ד בד"מ ובשו"ע עולים בקנה אחד די ש לעשות הדיו באופן שיוצאים בזה כל הדיעות הרמב"ם והר"ת והמהרי"ל והזוה"ק, ועי' היטב בד"מ ביר"ד שם שכתב דדיו המובחר להרמב"ם הוי דיו הנעשה מעשן, וכ"כ מהרי"ל די ש להחמיר שלא לכתוב כי אם בדיו כשר, ומזוה"ק משמע לעשות מעץ, וא"כ כנראה שהרמ"א ס"ל לחוש לכתחלה לדברי כולם, ואין שום סתירה בין הרמ"א באו"ח להרמ"א ביר"ד, ולפי"ז מה שכתב וכמו שיתבאר ביר"ד סי' רע"א כוונתו בין לדברי המחבר שם לעשותו ע"י עשן, ולא ע"י עפצים, ובין להרמ"א לעשות ע"י דבר הבא מן העץ, ויוצא בזה גם דברי המהרי"ל כיון שעצם הדיו לא נעשה ע"י עפצים.

דיו של עשן כשר לר"ת ומהרי"ל

ויש להדגיש דמלשון הד"מ משמע דס"ל דדיו הנעשה מעשן כשר גם למהרי"ל (וכבר הארכנו בזה לעיל) דכתב 'וכ"כ מהרי"ל די ש להחמיר שלא לכתוב כי אם בדיו כשר' והיינו לחוש לר"ת דדוקא מה דהוי דיו בחז"ל זה הוי דיו כשר, והנה ר"ת כתב דעושים הדיו ע"י לחלוחית של קליפת עץ, ולא דיו ע"י עשן, אלא בע"כ דגם ר"ת מודה דאפשר לעשות דיו ע"י עשן וזה ג"כ בכלל דיו בחז"ל אלא שיש כמה מיני דיו וכמבואר בגמ' שבת (כ"ג.) ויש דיו של עשן ויש דיו של שרף והצד השוה שבהם דלא נעשו מעפצים, וכן שמייבשין אותן, אלא שר"ת כתב דדיו הנהוג של לחלוחית עץ זהו אחד מהמיני דיו שהי' בימי חז"ל די ש ע"ז הללמ"ס, אבל ג"כ מודה דדיו של עשן הוי דיו כשר, והיינו שגם זה הוי דיו מזמן חז"ל, והבן.

² נעשה מעצי שיטים י"ל דעשו הדיו עם עשן שמן זית, וע"כ עשו ג"כ הארון הקודש עם עצי זית דיהי' היחוד הספ"ת והארון דהוא קוב"ה ושכינתו יותר בשלימות, ביחודא שלים].

² [ואגב בצפת ת"ו מקום שדרו בו האר"י ז"ל נעשו בבתי כנסיות הישנים הארון קודש בעצי זית, ואולי הוא מטעם זה כדי שיהי' הארון של עץ כמו במשכן ובביהמ"ק לייחד קוב"ה ושכינתו, ואע"ג דבמשכן הי'

והרמ"א לא הגיה שם דגם במזוזה אפשר לעשות הדיו של הס"ת, ודינה שוים באמת, אלא שיש ענין זה לעשות הדיו בס"ת מעץ עפ"י קבלה, וזה לא שייך בשאר דברים וע"כ לא כתבה רק בהל' ספ"ת ולא בהל' תפילין ולא בהל' מגילה ולא בהל' מזוזה, והבן.

דעת המג"א

כתב הרמ"א (או"ח סי' ל"ב ס"ג) "ולכתחילה יחמיר לכתוב בדיו העשוי מעשן עצים" וכו' וע"ז כתב המג"א (סק"ב) וז"ל 'לא ראיתי לאחד מן הגדולים שנהג כן [ר"ל לעשות עם עשן], וגם ביר"ד (סי' רע"א ס"ו) כתב [הרמ"א] שלכתחילה יעשה דיו מדבר הבא מן העץ, משמע דלא קפדינן על עשן, והרמב"ם (פ"א מהל' תפילין ה"ד) כתב מצוה לכתוב מדיו שנמחק, ובתשובת מהרי"ל [סי' קי"ט] כתב דיו שלנו כמה רבונותא אכשרה לה, ותמצא בהגהות מיימוני (שם אות ג'), אמנם הואיל ור"ת (תוס' שבת כ"ג ע"א ד"ה כל) פוסל עפצים, ורש"י (עירובין י"ג ע"א ד"ה קנקנתום) פוסל אדרמינ"ט, ויתר רבותינו פסלו גלוטשטיין, נכון להחמיר לצאת ידי כולם ולכתוב בשטופטינ"ט שהוא של קוצים או בדיו של עשבים כמו שכתב המיימוני (רמב"ם שם) עכ"ל [המהרי"ל] ועי' פרק ב' דשבת (כ"ג ע"א) דמשמע שהיו עושין דיו מעשן שמנים' עכ"ל המג"א. ויש לחקור מהו דעת המג"א, דקודם כתב דאין קפידא לעשות דוקא מעשן ולא ראה לאחד מן הגדולים שנהג כן, ובסוף דבריו כתב דמגמ' משמע שהיו עושין דיו מעשן, משמע קצת דס"ל להמג"א דיש לעשות מעשן, והדבר צריך ביאור, ולכאורה כוונת המג"א דאע"ג דבגמ' משמע דהי' עושין דיו מעשן, וכן ברמב"ם (שם) מבואר אופן עשיית דיו המובחר ע"י עשן, וכן כתב הרמ"א כאן באו"ח סי' ל"ב, מ"מ אין זה קפידא שיהי' דוקא ע"י עשן, אלא בכל אופן שעושין דיו כשר, בין ע"י עשן בין שלא ע"י עשן. ומה שיש להחמיר לכתחלה הוא א' לכתוב לכתחלה מדבר של עץ כמבואר ברמ"א ובד"מ ביר"ד סי' רע"א ס"ו

בשם הזוה"ק, ב' לכתוב לכתחלה בדיו שנמחק, כמבואר ברמב"ם, וזה לצאת דעת ר' ישמעאל בעירובין דף י"ג. ג' לא לעשות לכתחלה הדיו מעפצים, לצאת דעת ר"ת כמבואר במהרי"ל, ד' לא לעשות הדיו לכתחלה ע"י קנקנתום וזהו אדרמינ"ט לרש"י, וגלוטשטיין ליתר רבותינו, וזהו באמת בכלל מה שמביא מהרמב"ם לכתוב לכתחלה ע"י דיו שנמחק, וע"כ אם כותבין בשטופטינ"ט כמבואר במהרי"ל יוצאים ידי כולם להמג"א דיש בו הג' מעלות א' דנעשה מן העץ, ב' והוי כתב שיכול לימחק דאין בו קנקנתום אדרמינ"ט וגלוטשטיין, ג' ואין בו עפצים. וכשר לכתחלה להרמ"א ע"פ הזוה"ק, ולהרמב"ם, ולר"ת ומהרי"ל, ואף שלא נעשה ע"י עשן, ועיקר כוונת המג"א הוא להדגיש דאין קפידא לעשות ע"י עשן דוקא, וג"כ כותב האופן המובחר והוא ע"י שטופטינ"ט דיוצאים בזה כל הדיעות, כן נראה כוונת המג"א, והנה המג"א מביא הרמב"ם דיש לכתוב לכתחלה בדיו שנמחק, וברמב"ם מבואר אופן עשיית הדיו ע"י עשן, ולכאורה גם בזה יוצאים כל הדיעות לכתחלה אם עושים ע"י עשן הנעשה מעצים או משמן זית, דגם בדיו של הרמב"ם יוצאים כל הדיעות דהוי דיו שנמחק, ואין בו קנקנתום, וכן יוצאים דברי הזוה"ק לעשותו מעץ, וכן יוצאים בפשטות ג"כ שיטת ר"ת שלא לעשותו מעפצים, דעצם הדיו להרמב"ם לא נעשה מעפצים, אלא שוררו אחריו בעפצים, וכדיארנו לעיל דכן הוא משמעות הרמ"א, ואף לדעת הגר"א דס"ל דגם בנשרה אח"כ במי עפצים הוא פסול לר"ת, מ"מ אם שוררו אח"כ הרקיקין בדבר אחר ולא בעפצים בזה בוודאי יוצא גם דעת ר"ת. וא"כ יוצא מזה דדיו המובחר להמג"א הוא או השטופטינ"ט דזהו ע"י לחלוחית של עץ ודיו של הר"ת, או ע"י עשן הנעשה מעץ או שמן זית והוא הדיו שמבואר ברמב"ם. (ועי' עוד מש"כ בביאור דברי המג"א לקמן בדעת השועה"ר).

דעת השלחן ערוך הרב

ובשועה"ר (סי' ל"ב ס"ד) כתב וז"ל "הלכה למשה מסיני שאין התפילין נכתבין בדין, ויש מי שהורה שאין הסת"ם נכתבין אלא בדין שיכול למחוק כמו שכתוב בפרשת סוטה (במדבר ה', ג') וכתב ומחה, כתב שיוכל למחות, ולמדין גזירה שוה כתיבה כתיבה מפרשת סוטה לסת"ם, לפיכך אין מטילין קנקנתום לתוך הדיו מפני שרישומו ניכר מאוד ואינו נמחק לגמרי, וטוב לחוש לדבריו לכתחלה לעשות הדיו מעשן עצים או שמנים שרונים במי עפצים וכיוצא בהם שאם תמחקנה יהא נמחק וכל העשנים יפים לדיו ושל שמן זית מן המובחר, ואם כתב סת"ם במי עפצים וקנקנתום שהוא עומד ואינו נמחק כשרים שהעיקר שאין למדין כתיבה כתיבה מפרשת סוטה, וכן נוהגין עכשיו אפילו לכתחלה, א"כ מה מיעטה הלכה שנאמרה למשה מסיני שיהיו נכתבין בדין, למעט שאר מיני צבעונים כגון האדום והירוק וכיוצא בהם שאם כתב בסת"ם אפילו אות אחת בשאר מיני צבעונים או בזהב הרי אלו פסולים וצריכים גניזה אלא כל הכתב צריך שיהי' שחור" עכ"ל השועה"ר ומבואר דנקט כהרמב"ם דלכתחלה יכתוב בכתב שיכול למחות, אבל כתב בדין שאינו יכול למחות כשר, וכן נוהגים עכשיו לכתחלה לכתוב בכתב שאינו יכול למחות.

השועה"ר לא חשש לדעת ר"ת

ועוד מבואר מדבריו שלא נקט דברי ר"ת להלכה אפי' לכתחלה, דלא כתב דלכתחלה לא יכתוב ע"י עפצים, ואדרבה בהדיו שכתב שהוא לכתחלה כתב דהשמנים שרונים במי עפצים וכיוצ"ב, וכבר הבאנו לעיל ד"ל דר"ת פוסל גם בזה, וכדעת הגר"א וכדביארנו לעיל דכן הוא משמעות הרמ"א ואף שיש לדחות כיון דעצם הדיו לא נעשה ע"י עפצים, א"כ יוצא בזה דעת ר"ת, מ"מ מסתימת לשונו לא משמע שחשש לכתחלה לדעת ר"ת שלא לעשותו ע"י עפצים, וכן לא הזכיר הדיו של המהר"ל והוא השטופטינ"ט המובא במג"א, דבזה יוצאים בין דעת הרמב"ם לכתחלה

דהוי כתב שיכול למחות, וכן יוצאים בזה הר"ת, דלא נעשה מעפצים וזהו באמת הדיו שקאמר ר"ת לעשות דהוא נעשה ע"י לחלוחית של עץ, וכשר לכתחלה לכל הדיעות, אלא כתב דהדיו לכתחלה הוא כתב שיכול למחות ותו לא, א"כ משמע דלא נקט כהר"ת אפי' לכתחלה. וזה פשוט בדיעבד בוודאי לא פסק כר"ת דכתב "ואם כתב במי עפצים וקנקנתום כשרים וכן נוהגין עכשיו אפילו לכתחלה" וא"כ בדיעבד מכשיר אפי' כשהעיקר דיו נעשה ע"י עפצים.

ביאור דברי המג"א עפ"י השועה"ר

ומה שהוא קצת פלא בדברך כלל דרכו של השועה"ר לנקוט כהמג"א, והמג"א הביא כאן דברי המהר"ל לכתוב ע"י שטיפטינ"ט, והשועה"ר לא הזכיר כלל דבריהם אפי' ברמז, והדבר צריך תלמוד. והנראה בזה דהשועה"ר למד בהמג"א דבא לומר דאע"ג דמוזכר בגמ' לעשות דיו מעשן ועשן שמן זית מן המובחר, וכן הוא הדיו המובחר להרמב"ם כיון שאין בו קנקנתום והוי כתב שיכול למחות, מ"מ למעשה לא נהגו כן לעשות מעשן, וע"ז כתב שלא ראה אחד מהגדולים שנהגו לכתוב בדין הנעשה מעשן, וכן בתשובת מהר"ל דכתב אופן עשיית דיו לצאת כל החומרות, לא כתב לעשות ע"י עשן אלא העיקר שאין בו עפצים וקנקנתום, וא"כ ראינו מזה דאין קפידא לעשות ע"י עשן אפי' לכתחלה, וכן הרמ"א ביו"ד לא הזכיר עשן אלא העיקר לעשותו מדבר הבא מן העץ, וא"כ אין קפידא אם לעשות מעשן או מדבר אחר, וזהו עיקר אריכות המג"א דאין צריך דוקא עשן, ומ"מ הזכיר המג"א דעת הרמב"ם "מצוה לכתוב מדיו שנמחק", וע"ז פסק השועה"ר לכתחלה לכתוב ע"י דיו שיוכל להמחות, ובדיעבד כשר בכל דבר שהוא שחור, וכמבואר ברמב"ם. וע"כ עולה יפה דברי השועה"ר עפ"י המג"א.

השועה"ר לא כתב לדקדק בתפילין שיהי' מן העץ

ויש לדקדק אמאי לא הביא השועה"ר דברי הרמ"א ביו"ד סי' רע"א ס"ו דלכתחלה טוב ליזהר שלא לעשות הדיו כי אם מדברים הבאים מן העץ, ומובא במג"א כאן, וצ"ע לכאורה, ולפי דברינו לעיל דדברי הרמ"א דמקורו מהזוה"ק הוא דוקא בספ"ת ולא בתפילין א"ש, דע"כ לא כתבו השועה"ר כאן בהל' תפילין, ומה שהובא במג"א לא הביאו לומר דיש לדקדק ע"ז בדיו של התפילין, אלא הביאו לומר דאין קפידא בעשן כיון דהרמ"א ביו"ד לא הזכיר שם עשן, עי' במג"א ותבין.

השועה"ר לא כתב ליתן גומא בדיו של עפצים

והא וודאי דהשועה"ר אינו מחמיר כהמשכנ"י והביה"ל דאם עושים ע"י עפצים וקנקנתום דצריך ג"כ להטיל בו גומא ואם לאו אינו הדיו המוזכר בחז"ל, דהא כתב בפירוש דנוהגים לעשות ע"י מי עפצים וקנקנתום ולא הזכיר גומא כלל, אלא בוודאי דלא נקט כן אפי' לחומרא, אלא בפשטות למד דמי עפצים וקנקנתום כשר ג"כ לדעת הרא"ש וכמו שס"ל להב"י בדעת הרא"ש וכן מבואר בשו"ע באו"ח סי' תרצ"א וביו"ד סי' רע"א דהמחבר מכשיר מי עפצים וקנקנתום (אפי' בלא גומא) והבאנו לעיל דכן נראה מהגר"א, ונראה דנקט כהב"י, דהרמב"ם והרא"ש לא פליגי וס"ל דכל שהוא שחור הוי דיו כשר לכתוב סת"ם. היוצא מהנ"ל דהשועה"ר נקט להלכה דלכתחלה יכתוב בדיו שיכול לימחק, ובדיעבד בכל דבר שחור כשר, ויכולים לעשות הדיו בין ע"י עשן ובין ע"י מי עפצים וקנקנתום.

דעת הקסת הסופר

ובקסת הסופר (סי' ג' ס"א) כתב וז"ל "הלכה למשה מסיני שאין כותבין ס"ת תפילין ומזוזות אלא בדיו, ולכתחלה טוב לעשותה בענין זה, מקבצין עשן של שמנים או של זפת או של שיעה וכיוצא בהם (בל"א פלאמרוס או קיהנרוס) וגובלין אותו בשרף אילן (גומי)

ובמעט דבש ולותתין אותו הרבה ודכין אותו עד שיעשה ריקקין ומייבשין אותם וקודם הכתיבה שורהו במי עפצים וכיוצא בו וכותב בו שאם תמחקנו יהי' נמחק, וזהו הדיו שמצוה מן המובחר לכתוב בו סת"מ, ואם כתב שלשתן במי עפצים וקנקנתום (קופפערואסער) שהוא עומד ואינו נמחק כשרים, וכן נוהגים עתה לעשות את הדיו אפי' לכתחלה ממי עפצים וקומוס (גומי) וקנקנתום, רק צריכים להשיג שיהא שחורה בתכלית השיחור, א"כ מה מיעטה ההלכה שנאמרה למשה מסיני שיהיו כותבים בדיו למעט שאר מיני צבעונים כגון האדום והירוק וכיוצא בהם" עכ"ל הקסת הסופר, ומבואר דעתו להלכה כמו הרמב"ם והשועה"ר דלכתחלה יכתוב בדיו שנמחק וזהו מצוה מן המובחר, ומ"מ כל שהוא שחור כשר, וכן נוהגים לכתחלה לכתוב במי עפצים וקנקנתום, ומבואר דלא חשש לדעת ר"ת שלא לעשות הדיו ע"י מי עפצים.

הקסת סופר רצה להחזיר עטרה ליושנה לעשות דיו מעשן

ועוד כתב הקסת הסופר (בלשכת הסופר שם סק"א) וז"ל "ואני תמה מדוע לא נהגו עתה הסופרים בדיו כזו (של עשן) ואני בעצמי נסיתי ועשיתי אותה... והיא דיו יפה מאד" עכ"ל הנוגע לענינינו, והיינו דרצה להחזיר העטרה ליושנה לכתוב בדיו הנעשה מעשן לחוש לדעת הרמב"ם דמצוה מן המובחר לכתוב בדיו שנמחק. ועי' בברכי יוסף (יו"ד סי' רע"ו ס"ו) שכתב על הא דמבואר בשו"ע (שם) דצריך שיכתוב בדיו העשוי מעשן השמנים וז"ל 'עתה הסופרים אין כותבין בזה הדיו מפני שהוא מתקלקל ונמחק בניקל' עכ"ל הברכ"י, ומובא במשנ"ב (סי' ל"ב סק"ח), וז"ל 'דהדיו העשוי מעשן עצים ושמנים מתקלקל ונמחק בניקל ע"כ אין נוהגין בו עכשיו' עכ"ל המ"ב, וכ"כ במשנת הסופר (שעה"צ סק"א) בשם הקול יעקב (סקי"ב), וכן נתפשט המנהג למעשה שלא עשו דיו מעשן כיון שנמחק אלא עשו דיו ע"י

מי עפצים וקנקנתום וגומא. (וכנראה דאע"ג דהקסת הסופר כתב על דיו מעשן שהוא דיו יפה מאוד, מ"מ כנראה דברבות הימים נתגלה שנמחק וע"כ לא נתקבלה למעשה).

דעת המשנה ברורה

כבר הבאנו לעיל דברי המשנה ברורה (סי' ל"ב ס"ג בביה"ל ד"ה בין שלא), ותורף דבריו דלכתחלה יש לזהר כדברי המשכנות יעקב לעשות הדיו ע"י מי עפצים וקנקנתום וגומא, ולכתחלה יש לדקדק לעשותו ע"י בישול, אבל בדיעבד מיקל כהמחבר דכשר ע"י מי עפצים וקנקנתום גם בלי גומא, וכן מבואר בגר"א באו"ח סי' ל"ב וסי' תרצ"א, והיינו דהביה"ל נקט דדעת הרא"ש הוא דצריך דוקא דיו המוזכר בחז"ל וזהו ע"י תערובות שלשתן, ולהרמב"ן הוי דיו דחז"ל אם נתבשל, אבל בדיעבד נקטינן כהרמב"ם דכל שהוא שחור כשר, והנה הגם שהביה"ל נקט כהמשכנ"י, מ"מ בשאר גדולי הפוסקים לא מבואר כן, אלא רובם פסקו כדעת הרמב"ם דכל שהוא שחור כשירה, וזהו בכלל הללמ"ס שצריך דיו, ה"ה המחבר והרמ"א והשועה"ר והקסת הסופר, והגר"א שהבאנו לעיל, ובספר משנת הסופר (סי' ג' ס"א בביאור הסופר ד"ה כשרים) ציין דכ"כ הא"ר (סק"ד) והבגדי ישע, והישועות יעקב (סעיף ג'), וכ"כ בשו"ת צמח צדק (או"ח סי' ט"ו אות ה') שאנו סומכים על מסקנת הפוסקים שהעיקר שכל צבע שחור המתקיים על קלף נקרא דיו. (ועי' לעיל דגם להמשכנ"י כשר לכתחלה דיו של עשן).

ג' מיני דיו

מסקנת הדברים, דנמצא בראשונים ובפוסקים ג' מיני דיו. א' דיו המוזכר ברמב"ם ובקסת הסופר, דנעשה ע"י עשן. ב' דיו המוזכר בר"ת ומהרי"ל, דנעשה ע"י לחלוחית של עץ (שטופטינ"ט). ג. דיו המוזכר ברא"ש והמחבר, דנעשה ע"י מי עפצים וקנקנתום, ולהמשכנ"י והמשנ"ב יש להוסיף

בזה ג"כ גומא מעיקר הדין. ונתקבל המנהג עד לימינו כדיו של המחבר, כמבואר בשועה"ר ומשנ"ב ועוד. ובפשטות הטעם דנתקבל ונתפשט הדיו של מי עפצים וקנקנתום וגומא הוא משום דזהו דיו המתקיים ונדבק היטב על הקלף ואינו נמחק, אבל המנהג אינו פוסל שאר מיני דיו, ואדרבא הרמב"ם והמג"א והשועה"ר והקסת הסופר והמשנ"ב כולם כתבו דמצוה מן המובחר לכתוב בדיו שיוכל להימחק, וזהו ע"י דיו הנעשה מעשן ולא ניתנה בה קנקנתום כמבואר בדבריהם, והטעם דנהגו בדיו של מי עפצים וקנקנתום כיון דזהו טוב למעשה (פראקטיש) וע"כ נהגו כעיקר הדין, אבל בוודאי אם שייך לעשות דיו ע"י עשן שיוכל להימחק באופן שלא יהא נמחק בהמשך הזמן מעצמו, ויהי' פראקטי"ש בוודאי הוי דיו המובחר וכמבואר בכל גדולי הפוסקים הנ"ל.

דיו של עשן כשר גם להמשכנות יעקב

והנה גם המשכנ"י דכתב לעשות מדיו המוזכר בחז"ל וזהו ע"י מי עפצים וקנקנתום וגומא, פשוט דס"ל דגם דיו הנעשה מעשן הוי דיו בחז"ל ושקבלנו הללמ"ס, דהא מבואר בחז"ל (שבת כ"ג.) כל השמנים יפים לדיו ושמן זית מן המובחר, וכל העשנים יפים לדיו ושמן זית מן המובחר, וכל השרפים יפים לדיו ושרף קטף מן המובחר, וע"כ שיש יותר מדיו אחד בחז"ל, וא"א לומר דדיו הנעשה מעשן לא הוי דיו בחז"ל, דמבואר בפירוש בחז"ל (שם) דכל העשנים יפים לדיו וכו', אלא ע"כ דכוונת המשכנ"י דס"ל דמי עפצים וקנקנתום לא היו דיו בחז"ל אלא כשמניחים בו ג"כ גומא, דאז הוי דיו, אבל לא בא לפסול שאר מיני דיו המוזכר בחז"ל ובראשונים, וא"כ גם להמשכנ"י כשר לכתחלה לכתוב ע"י דיו הנעשה מעשן אם שייך והוי מן המובחר כיון שאין בו קנקנתום ויוכל להימחק.

פרק ד' - דיו המובחר

מעלות הדיו המובחר החדש

והנה לאחרונה יצא לאור עולם דיו הנעשה בעיקר מעשן ושרף³ ויש בו מעלות רבות: א' שאינו נפסק אפי' כשכופלין הקלף מאות פעמים, וידוע דכמה פעמים נפסקים האותיות בתפילין ומזוזות ונפסלים ובדיו הזה אין מציאות כמעט שיקרה כן. וכן לא נפסקות התגין והקוצין מגוף האותיות. ב' דאין בו קנקנתום ואין רישומן ניכר כשגוררין אותו מעל הקלף, משא"כ דיו הרגיל של מי עפצים וקנקנתום וגומא רישומו ניכר אף לאחר שגוררין אותו, ולהרמב"ם והמג"א והשועה"ר והקסט הסופר והמשנ"ב כולם העתיקו דמצוה מן המובחר לכתוב בדיו שיוכל להימחק. ג' שאינו מתקלקל לא בחום הכי גבוה ולא בקור החזק, ולא במים, והאותיות אינם קופצים מעל הקלף. ד' שהאותיות והתגין והקוצין הם שחורים בתכלית ולא נעשה דיהה במשך הזמן, וידוע שהרבה סת"ם נפסלים ע"י שהאותיות נעשים דיהות במשך הזמן.

הדיו המובחר כשר גם להמשכנות יעקב

וכבר ביארנו לעיל דגם המשכנ"י מודה דאפשר לעשות דיו מעשן כמבואר בחז"ל שבת כ"ג. וא"כ כשר גם להמשכנ"י, וכבר ביארנו דרוב הפוסקים ה"ה השו"ע והרמ"א והמג"א והגר"א והשועה"ר והקסט הסופר ועוד, לא חששו דצריך דוקא גומא כהמשכנ"י מ"מ כיון דהמשנ"ב חשש לדבריו לכתחלה, ע"כ מן הנחוץ לבאר דדיו זה כשר גם להמשכנות יעקב.

³ הדיו החדש ג"כ הוי מן המותר בפ"ך, ואף דבקסת הסופר סי' ג' ס"ג מכשיר בדיו הנעשה מסתם יינם אבל כתב "מ"מ לדבר דבקדושה וכתובת כמה שמות נכון לקדש עצמינו במותר לנו ולהרחיק מן הכיעור ומן הדומה לו", ועי' במשנת הסופר שם דמאריך דאם הוא

בתפילין ומזוזות נחוץ יותר להדר שיהי' מהדיו המובחר

והנה בדיו המובחר הזה נעשה רוב העשן מאש של נפט דאינו בא מן העץ, ומבואר ברמ"א (יו"ד סי' רע"א ס"ו) דלכתחלה טוב ליזהר שלא לעשות הדיו כי אם מדברים הבאים מן העץ, ודיו המובחר הזה נעשה מהעשן של נפט, ולא משל שמן זית, וכפי הנראה שזה מחמת ששמן זית הוא יקר מאוד, מ"מ נותנין בו קצת שמן זית, דהוא המובחר כמבואר בגמ' (שבת כ"ג:), כדי שיהא נעשה ג"כ מעץ, ויל"ע אם זה בכלל מה שאמר הרמ"א, דמלשון הרמ"א משמע שלא יהי' בו כי אם דברים הבאים מן העץ, ומשמע דלא יהי' בו דבר שאינו בא מן העץ, אבל באמת גם הדיו הנהוג ממי עפצים וקנקנתום וגומא לא נעשה כולו מן העץ דאיה"נ דעפצים גדל על העץ, וגומא היינו שרף הנוסף מעצי הקטף, אבל הקנקנתום אינו בא מן העץ אלא בא מן הקרקע (ונראה כמו גושי מלח ירוק קצת ויש שנראה כמו אבנים) וא"כ ע"כ צ"ל דיוצאים דברי הרמ"א ע"י שיש בו ג"כ דברים הבאים מן העץ, וא"כ ה"ה בזה בדיו המובחר החדש, דיש בו מקצתו שבא מן העץ, שיוצאים בזה ג"כ מה שמצריך הרמ"א שיהיה נעשה מדבר הבא מן העץ. [וקצת פלא שהקסט הסופר לא הזכיר דברי הרמ"א ביו"ד סי' רע"א ס"ו לעשותו מדבר הבא מן העץ] וכבר אמרנו דלולא דמסתפינא י"ל דבתפילין ומזוזות לא מבואר בזוה"ק וברמ"א ובשועה"ר דיש לעשותו לכתחלה מדבר הבא מן העץ, ורק בס"ת מבואר בזוה"ק וברמ"א לעשותו מדבר הבא מן העץ, והחשש של נפסקות הם בעיקר על תפילין ומזוזות ולא בספרי תורה, וכן שאר החששות אם נתקלקל הדיו ע"י שקופץ מן האות או ע"י מים או

מדבר טמא חמור מסתם יינם כמבואר בשו"ת דבר שמואל (סי' קס"ב קס"ד). ומבואר במלאכת שמים (כלל ד' ס"ג) דאין ליקח דיו מן השוק שמא יש בו דבר טמא ואכמ"ל.

על העתיד וכדומה או שיש בו ריח של השכלה או אם נעשה להידמות לרוח הזמן וכדומה אבל בשינוי למעליותא כדי להדר במצוות בזה לא נאמר החדש אסור מה"ת, וביד גדולי הדור להכריע.

וע"ז בעה"ח י"ז סיון תשע"ח לפ"ק פה ברוקלין יצ"ו.

יעקב מנחם מענדל שטייף

שנדהה האות משחרותו אין חשש כ"כ בס"ת כיון שאפשר לראות בשעת קריאת התורה משא"כ בתפילין ומזוזות שייך שיהי' מזוזה בפתחו ושיניח תפילין על זרועו ועל ראשו לכמה שנים בפסול ואינו יודע מזה, וע"כ בתפילין ומזוזות נחוץ יותר להדר לקנות ממה שנכתב ע"י הדיו המובחר הזה, וע"ז ינצל מכל חשש פסול.

הדיו הנהוג כשר לכתחלה, ודיו החדש הוא יותר מן המובחר

והנה בוודאי שגם הדיו הנהוג עד עכשיו בוודאי כשרים לכתחלה, וכמבואר בשו"ע"ר "דכן נוהגים עכשיו אפילו לכתחלה" וכן בשאר פוסקים, מ"מ דיו שיכול להמחות הוא יותר מן המובחר, (והנה הממציא הדיו כינה להדיו בשם "דיו לנצח" ולענ"ד זה טעות לקוראו כך, דהא אחד מעיקר מעלות הדיו הוא שיכול להימחק ובזה הוא דיו המובחר, וע"כ לא נכון לקרותו בשם שמורה ההיפך מזה, ולענ"ד יש לקרותו בשם "דיו המובחר" וכלשון הרמב"ם והשו"ע"ר והקסט הסופר והמשנ"ב וזה שמו נאה לו דזהו הדיו המצוה מן המובחר.)

הכרעה ביד גדולי הדור אם יש בו משום חדש

והנה ידוע מה שרגיל בפי מרן החת"ס ז"ל שחדש אסור מן התורה, ונשרש בנו ע"י תלמידיו ותלמידי תלמידיו ז"ל, אבל לכאורה בזה לא שייך החשש חדש אסור מן התורה, דהא עפ"י עיקר הלכה בוודאי קי"ל דכשר לכתחילה, דהא כל שהוא שחור הוא דיו וכדעת הרמב"ם וכדפסקו המחבר והקסט הסופר והמשנ"ב וכל הפוסקים, ורק יש נידון אם להדר יותר, וכמו שבכל הדורות הוסיפו הידורים במצוות תפילין וכמו שהחמירו לעשות הבתים מעור אחד מבהמה גסה ועוד חומרות, וכן הוסיפו הידורים בבניית מקואות ובעוד כמה דברים ולא חששו משום חדש אסור מן התורה, אלא דוקא בדבר שיש בו חסרון מצד אחר או שיש בו חשש קלקול